

TÜRK KÜLTÜR TARİHİ İÇ ASYA'DAKİ ERKEN SAFHALAR

EMEL ESİN*

1 - KADİM ŞİMÂLÎ EURASIA'NIN MİRÂSİ

Türk kültürü şimâlî Eurasia kıtasının geniş ufuklarında doğmuştu. Türkler hakkında en eski kaynaklar, Çin tarihleri, Milâddan önceki Üçüncü asırda yaşayan, târih sahnesinde Türk olarak belirecek bir kaç boy üzerinde bilgi vermektedir (Basmıl'lar, Kırgızlar, Uygurlar ve Çinlilerin Ting-ling, T'ieh-lê gibi adlar ile andıkları, kağrı sâhibi kabîleler).¹ Bu Türk boyları, Çin'in şimâlinde batıya doğru, Aral gölüne kadar uzanan bir kuşak boyunca kurulmuş devletler olarak tanıtılmaktadır. Böylece, erken Türkler, şimâlî Eurasia kıtasında yaygın, muhtelif ırklardan (europid ve mongolid) boylar çevresinden idiler.² Çevrenin doğusu hakkında araştırmalar şunu göstermektedir : Aslen, ana etrâfında teşekkül eden, küçük çapta ikinci toplumlar, Milâddan önceki ikinci binyılın sonunda, bir istilâ sonrasında, muhtemelen Ârî kavimlerin ilerlemesi neticesinde, hayât tarzlarını değiştirmişlerdi.³ Geçimlerini çobanlık ve av ile sağlamağa başlamışlardı. Soğuk mevsimi, eskisi gibi, hücûmlara karşı tahkim edilmiş, surlu kışlaklarda geçiriyorlar ve muhtemelen, kuvvetli, gerçekçi ve heyecanlı, hamâsî uslûbdaki sanat eserlerini meydana getiriyorlardı. Baharda, sürüleri yayla ve otlaklara götürüp, çadır altında yaşıyorlardı. Günümüz araştırmacıları, mevsim göçleri yapılan hayât tarzına yarı-göçebelik demektedir. Mevsim göçleri sırasında, sürülerin birbirine karışmaması için, her boy, sürülerine kendi "tamğa"⁴sını (damga) vuruyordu. Sanat eserlerindeki "tamğa"lar, şimâlî Asya kültürünün bir alâmeti oldu.

* Dr. Emel Esin, Türk Sanat Tarihi ve Ortaçağ Orta Asya Tarihi Uzmanı.

¹ Kaynaklar için, bkz., E. Esin, *Türk Kültür Târîhi ve İslâm'a giriş*, (İstanbul, 1978), not 1/10.

² Aynı eser, İlk bölüm. Şimâlî İç Asya kavimleri sanatı: K. Jettmar, *Die Frühen Steppenvölker* (Baden - Baden, 1964).

³ A. D. Graç, *Drevnie köçevniki v zentre Azii* (Moskova, 1980).

⁴ Bütün eski türkçe kelimeler için, bkz., G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford, 1972).

Mevsim göçlerinde karşılaşılan güçlükler ve boylar arasında çatışmalar, erkek savaşçı kişiliğinin, türkçe tabiri ile, er ve alp şahsiyetinin önplana geçmesine yol açmıştı. Erler ve alpler, “alpağut”-lar, “bağatur”lar arasında kurulan kademeli bağlar, orduların çekirdeği olacaktı.⁵ Alpler, şöenlerde, mertebeye göre sıralanıyor ve içki kadehi ile, savaş tanrısı timsâli kılıcı şahid tutarak, büyüklerine bağlılık andı içiyorlardı. Er ve alplerin, mezarlarında ve heykellerinde görülen alâmetleri, kılıç, veya kama asılı kemer ile kadeh idi.

Toplumdaki değişiklik, kadınların hayatında, çok fark yapmadı. Kadınlar, yine âilenin bakımı ile, eski türkçe tabiri ile, “evçi” olarak kalmakta, ilâveten göç esnâsındaki güçlüklerle ve çatışmalara bile karşı koyabilmekte idiler. Ana tanrıça tasavvurunun, ana etrafındaki önceki âile düzeninin hâtırası olduğu sanılır.⁶

Kuzey Eurasia mezarlarında bulunan eşyâ, yarı-göçebelîğe uygun olarak, taşınabilir cinsdendir.⁷ Eski türkçe adı ile “kerekü” veya otağ diyeceğimiz, kuzey Eurasia’nın üstüvânî şekilde ve künbedli çadırının, işlemeli keçe örtüleri ile keçe, yahut yün yaygıları bulunuyordu. Halılar, merâsim eşyâsı da sayılıyordu. Atlı boyların kıyâfetleri, çakşır ve keçe çizme, kaftan, kepenek, kürk, hem soğuktan, hem güneşten koruyacak börkler, asırlar boyunca değişmeyecekti. Birer sanat eseri olan madenî ve kemikten küçük levhalar, giyimde olduğu gibi, at takımlarında da kullanılıyordu. Boy beyi mertebesinde olmayan erkekler, kadınlardan daha sâde kıyâfette idiler. Fakat onların da küpeleri, gerdanlıkları olabilir. Târîhî Türk devrinin en erken safhasından beri, işlemeli yaka ve kol ağızlarına dikilebilen şeridler, mertebe işâreti olarak gözükmektedir.⁸ Sanat eserlerinde, kadın tasvirleri, uzun elbiseler ve tâc gibi başlıklardan seçilebilmektedir.⁹ Şimâli Asya atlı boylarının mezarlarının bir husûsiyeti de, çok sayıda ve gelişmiş silâh cinsleri ve zırhlar ile tulgalardır. Atlı boylar, dört nala gidişte, hem öne, hem arkaya ok atmak mahâreti

⁵ Erken devir Türk alplik merâsimleri için kaynaklar: E. Esin, “Kur-kurşak”, *Central Asiatic Journal*, XXIV/3-4 (Wiesbaden, 1980).

⁶ Bkz., Graç, not 3’de adı geçen eser, sahife 49-56, 67-68.

⁷ Yukarıda, not 2 ve 3’deki kaynaklara bkz. Halılar için not 44’e bkz.

⁸ Graç, s. 67.

⁹ Gök-Türklerin erken devri: N. Ser-Ocav, *Ertney Tureguud*, VI.-VIII. zuun (Ulan-Baatar, 1970), resim 5. Sonraki Türklerde: E. Esin, “Ay-bitig”, *Central Asiatic Journal*, XIV/1-3 (Wiesbaden, 1970), s. 114.

ile ün salmışlardı. Türklerde, böyle üstün okçuların alâmeti, başa takılan çift şâhın kanadı idi.¹⁰

Kuzey Eurasia boylarının tabiata yakın hayâtı, dîni tasavvurlara da kosmolojik bir veche vermişti. Kadîm Çin ve erken Türk kaynaklarından belirdiğine göre,¹¹ inançlar, kâinâtın dış görünüşünden, gece ile gündüzün tezâdından ve mevsimlerin tekrârından mûlhem idi. Erken Türk tasavvurlarında, zamânın akışı şöyle izâh ediliyordu : Gök kubbe, kutbundaki bir altın, veya demir kazık etrâfında, dönmekte idi. Burcları taşıdığı sanılan büyük bir çark şeklindeki Eklip-tik (türkçe, çığrı), gök kubbenin dönmesine dik, bir diğer deverân icrâ etmekte idi. Canlıların da, benzer şekilde, hayât ile ölüm arasında seyr ettiklerine inanılıyordu.¹² Yer yüzünde, parlak gök kubbe altında yaşayıp, ölünce, yeraltı karanlıklarına batıyorlardı. Gök ile yer arasında mihver gibi görülen dağlarda, semâvî varlıkların, alp rûhları ile buluştuğu düşüncesi de, bazı boylarda kaydedilir.¹³

İnsan rûhu (eski türkçede öz) ile vucûdu da (et-öz) bir çift teşkil ederek, biri semâvî diğeri toprağa bağlı addediliyordu.¹⁴ Erkeklerde semâvî öz, kadınlarda, toprak unsuru hâkim sayılmakta idi. İnsanların kaderi gök tanrısı ve yer - su "kut"larının (rûhlarının) bahş ettikleri "kut"a göre belirliyordu.

Türklerde, üstüvânî gövdeli ve kubbeli "kerekü", veya otag, kâinât timsâli idi.¹⁵ Dört yöne göre dikilen ve kapısı doğuda olan otagın gövdesi yer - yüzünün, veya bir merkezî dağın; kubbesi ise semânın remzi idi. Bilinen en eski Türklerden, Çinlilerin, Ch'ih-lê, veya T'ieh-lê dediği boyların, Çin tarihinde bahsedilen bir türküsünün manâsını, Prof. Mori şöyle tercüme etmiş¹⁶ : "Otag gibi gök kubbe

¹⁰ Türk börkleri ve sorguçları için kaynaklar: E. Esin, "Bedük börk", *Communications to the Ninth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference* (Napoli, 1970).

¹¹ Kaynaklar için, bkz., E. Esin, "Bengü-taş", *Studia Turcologica, Memoriae Alexii Bombaci dicata* (Napoli, 1982).

¹² Clauson, yuk. not 4'de a.g.e., "Çığrı" kelimesinde kaynaklar verilmiş.

¹³ Kaynaklar için bkz., E. Esin, "Altun-yış", *Journal of Turkish Studies*, IV (Harvard, 1980).

¹⁴ Yuk. not 11'e bkz.

¹⁵ Kaynaklar için bkz., Esin, not 1'de adı geçen *Kültür Tarhi*, s. 6-7.

¹⁶ Masao Mori, "Çin kaynaklarında Türk, veya Türük adı", *Türk Kültürü El-Kitabı*, seri II, cild 1/b (İstanbul, 1978), s. IX.

altında, Yin dağı (türkçe adı Çoğay - kuz) eteğinde, Ch'ih-lê'lerin bozkırı uzanır.”

Sûrlar içindeki kışlaklarda, otağların yanında, benzer şekilde inşâ edilmiş, sıvalı ağaçdan evler da vardı.¹⁷ Kırgız Türkleri, Milâddan önceki son asırda, Çin tarzında köşk de yapmışlardı.¹⁸ Türkçe “ordu” denen, hükümdâr, veya ordu-başı ile askere mahsûs kale ile tapınaklar, ve ölen alpin rûhunun tezâhür edeceği bir “ev-bark” olarak düşünülen mezar külliyesi, astrolojik, veya kosmografik¹⁹ mefhûmlara göre binâ edilirdi. Dağa teşbîh edilen bir set üstünde, sûrlar içinde bir köşk olan, Türk Hakan soyu mensublarının mezar külliyesinde, ölen alpin ve yakınlarının heykelleri bulunurdu. Diğer alpler için, “bengü-taş” (ölümsüzlük taşı) gibi isimler verilen heykeller, destan uslûbunda alpin hayatını anlatan kaya resimleri, veya sanatkâr bulunmaz ise, üstünde silâh ve mertebe alâmetleri gözüken bir sûtûn dikilirdi.²⁰ Alp mezarlarında, savaşta öldürülmüş düşmanların rûhlarını temsil eden, “balbal” denen, yontulmamış kayalar, veya tahta kuklalar ile, ongunların ve kurban edilen hayvanların tasvirleri de bulunurdu.

Gerek savaş, gerek av'da üstünlük bir “kut” tezâhürü sayılıyor idi.²¹ Kazananın kut sâhibi olduğu; yenilenin ve öldürülenin ise, hayâtta ve ölümünden sonra, “kut” sâhibine tâbi olduğu kabûl ediliyordu. Cenâze merâsimlerinde kurban edilen hayvanların da, ölüm-ötesi bir varlıkta, tekrar canlanıp, adanmış oldukları şahsa yararlı olacakları sanılıyordu.

Avda vurulan, veya tabiat-üstü şartlarda rastlanılan hayvan da, bir “kut” işâreti olup, ongun sekileri doğmuştu. Ongun ile şahıs arasında öz-birliği neticesinde, totemik tasavvurların geliştiği anlaşılabilmektedir. Öz-birliği, astrolojik manâ da alabiliyordu. Çinliler, kurt adlı bir yıldızın durumuna bakarak, kurt ongunlu kuzey Asya kavimlerinin geleceği hakkında hükümler çıkarırlardı.²²

¹⁷ Yuk. not. 15'e bkz.

¹⁸ Kaynaklar için bkz., E. Esin, “Balık and Ordu”, *Central Asiatic Journal* XXVII/3-4 (Wiesbaden, 1983), s. 173-175, 77.

¹⁹ Şimâli İç Asya'da en eski tapınaklar: Graç, s. 62-64. Erken Türk tapınakları hakkında kaynaklar: E. Esin, “Tengrilik”, *Sanat Târîhi Yıllığı*, cilt 12 (İstanbul, 1983).

²⁰ Kaynaklar için, bkz., Esin, yuk. not. 11'de a.g. “Bengü - taş”.

²¹ Kaynaklar için bkz., Esin, *Kültür Târîhi*, s. 103-104.

²² E. Chavannes, *Les Mémoires Historiques de Se-Ma-Ts'ien* (Paris, 1967), indeks, “Lang” adına bkz.

Kuzey İç Asyahlının, maden ve kemik üzerine, veya dikili taşlara ve kayalara, mubâlagalı şekilde gerçekçi, fakat hayalî unsurlar ile de tasvîr ettikleri av sahneleri, hayvanların mücâdelesini ve uzuvları yarı-insan, yarı-hayvan, efsânevi şekiller, böylece, türlü türlü tefsîr edilebilmektedir. İnsan ve muhtelif hayvan uzuvlarını karışık olarak birleştiren hayalî şekillerin, ongunları ve rûhları tasvîr ettiği sanılır. Bu vasıfta maskeler, vücût biçiminde bir keçe torba ile birlikte, bir direğe asılarak, türkçe, rûh manâsına, “töz” denen bayrak olmakta idi.²³ Kotuz (tüylü cinsden, doğu Asya yabancı boğası), veya at kuyruğundan tuğ ise, bir av sırasında, veya savaşta elde edilen ganîmet, yahut kurban merâsimi nişânesi idi.

Türk “kam”ları ve “kam-katun”lar (kadın kam), diğer kuzey ve doğu Asyalılardaki gibi, rûhların yardımını istemek, veya onlar ile mücâdele için, ateşler yakıp, davullar çalarak ve sihirli nağmeler söyleyerek, temsîlî rakslar ile, âyinler icrâ ederlerdi.²⁴ Destanlar da, ölen kahramanların rûhlarının yerinde, alplar tarafından, elde tuğ, yine rakslar ile temsil edilirdi.

II - GÖK TÜRK DEVRİNDE VE DAHA SONRA ORTA ASYA

Türklerin kuzey Eurasia’vaki merkezi mevki, onları, muhtelif yabancı kültürler ile temâsa getiriyordu. Türk dünyasının sınırları, kuzey-batıda Avrupa’ya; doğuda, bugünkü Mançurya ile Çine deşiyordu. Bugünkü kuzey Çin, kadîm devirde, yalnız Çinlilerin deşil, Çinli olmayan ve aralarında Türklerin atalarının da bulunduğu, karışık kavimlerin vatanı idi.²⁵ Türklerin güney ve güney-batı komşuları ise, Tibetliler, Hind yarım-kıt’asının muhtelif milletleri ve İranlılar idi. Çin ile kültür alış-verişi, bu ilin bir kısmının, kuzey İç Asyalı ve belki Türk, veya muhakkak Türk sülâlelerce idâre olduğu devirlerde, bilhassa sıkı olmuştu (Milâddan önceki binyılda, çince Chou denen boylar ve Türk oldukları emîn sayılan, M. 385-556 arasında hüküm sürmüş Tabğaç kabîleleri gibi).²⁶ Doğu Türk

²³ Kaynaklar için, bkz., Esin, *Kültür Târîhi*, s. 19, 37, 93, 94, 148, Levha XXXVIII/a, b; LVII/a.

²⁴ Kaynaklar için, bkz., Esin, *Kültür Târîhi*, s. 73, 98-99.

²⁵ A.g.e., s. 34-42, 50-52.

²⁶ Chou’lar hakkında, bkz. W. Eberhard, *Çin Târîhi* (Ankara, 1947), s. 19, 33. Tabğaç boyları: aynı müellif, *Des Toba Reich Nordchinas* (Leyden, 1941).

çevresinin Uzak Doğu ile bağları, böylece, en kadim zamanlarda başlamış ve hep sürmüştü.

Gök - Türk devleti (550-745), zirveye erdiği ilk iki asırda, Eurasia üzerine yayılan, geniş bir sâhaya hâkim oldu.²⁷ Kuzeyde, Ötüken - yış' taki kutlu ormanlı dağdan (bugünkü Moğolistan'da), Sabir/Sibir Türklerinin vatanı bugünkü Sibir ilinden, güneyde Sind ırmağına kadar; doğuda, Çin sınırından, batıda Kara - denize, Kafkasya'ya ve Hazar denizine kadar, Gök-Türk Hakanına tâbi sülâleler idâresinde idi. Amu - deryâ nehrinin kaynağa yakın yatağının kuzeyindeki Orta Asya bölümüne, Türkistan deniyordu.²⁸ (İran lehçelerinde "Türk ili"). Amu-deryânın kaynağa yakın yatağının daha güneyine ise, Toharistan (Belh vilâyeti) ve Horasan adları verilmekte idi. Gök-Türk devletinin Sasanî Fars ile sınırı, Merv ve Hazar denizi güneyindeki Curcân (bugünkü Türkmenistan ile İran hudûdu) ve bugünkü Dağıstan'dan geçiyordu. Böylece, Türklerin Yakın - Doğu'ya yönelişi, Gök-Türk devrinde belirdi.

Gök-Türkler zamanındaki Türk kültürünün vechesi, türkçeye mahsûs, Gök-Türk alfabesindeki kitâbeler, yazmalar ve âbideler ile, gittikçe daha iyi öğrenilebilmektedir. Varılabilinen netice şudur : daha önce de kuzeyden ve doğudan gelen atlı boyların,²⁹ Hun'ların ve Kuşân kabîlelerinin idâresinde bulunan, İpek-yolu üstündeki kosmopolit ticârî şehirler, Gök-Türk devrinde, Türk kültürünün tesirleri ile, veche değiştirdi ve Türkistan oldu. Bu devirde, Türk adı, devlet kurucu atanın unvânı ve ondan inen boyun ismi olmaktan çıkıp, aynı dili konuşan başka münferid boyları da içinde toplayan, büyük bir millet ismi olarak belirdi. Bu keyfiyet, Bilge Kağan'ın (ölümü 734) "Türk bodun"a hitâbında belirir.³⁰

Türklerin Orta Asya kültürüne bir katkıları hamâsî uslûb oldu. Türkler, cesârete ve "akı" (cömert) davranışa değer vermekte idiler.³¹

²⁷ Bkz., L. N. Gumilev, *Drevnie Turki* (Moskova, 1967). Doğu Türkleri: Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost - Türken*, (Wiesbaden, 1958). Batı Türkleri: E. Chavannes, *Documents sur les Turcs Occidentaux* (Petrograd, 1903). Başka Kaynaklar: Esin, *Kültür Târhi*, Üçüncü bölüm.

²⁸ Kaynaklar için bkz., Esin, *Kültür Târhi*, indeks, "Türkistan".

²⁹ A.g.e., indeks, "Horâsân", "Tohârîstân".

³⁰ Bkz., Orkun, *Eski Türk Yazıtları* (İstanbul, 1936-41), indeks, "Türk". Atlı hükümdar tabiri için, bkz. Esin, *Kültür Târhi*, indeks, "Asvapati", "Yelme Kağan".

³¹ Bkz., Orkun, indeks, adı geçen eski türkçe kelimeler. Akı: bkz. Clauson. Eski Türklerde "akı" davranış: J. G. Mahler, "Çin sanatı ile münâsebetler", *Türk Kültürü El-kitabı* seri II, cild 1/a, (İstanbul, 1972), res. 5 şerhi.

“Akı” davranış tezâhürü olarak, Türklerin 765’de, Çine gâlib gelmek üzere iken, Çin generalinin silâhsız ve yalnız çıkışını görünce, cesâretini takdîr ile, onu vuracaklarına, selâm verdikleri kaydedilir. Türklerin hürmet ettikleri “erdem”ler (faziletler), “akı”lık ve alplık dışında, millî “Törü”yü (Töre’yi) ve Türk devletinin korumağa matûf ve bilhassa bilgi idi. Hakîm olanlara ve olması gerekenlere, “bilge” (bilgili) unvânı veriliyordu. Kadınlardan³² da aynı fâziletler bekleniyordu ve Hakan eşi “Hatun”lara da Bilge ünvanı veriliyordu. Hatunlar, Hakanlar, gibi, merâsim ile tahta oturtuluyor ve eşlerinin, veya oğullarının yokluğunda, “Terken” unvânı ile, nâib olabiliyordu. Hakan, gök tanrısına, Hatun ise, ana tanrıça Umay’a teşbîh ediliyordu.³³ Hatunların maiyetinde, ok atmakyta mâhir, atlı kadın birlikleri de bulunabiliyordu. Bazı Türk çevrelerinde, evlenebilmek için, müstakbel gelini, at koşdurmakta, ok atmakta ve güreşte yenmek gerekiyor ve bu kolay sayılmıyordu.³⁴ Türkler, savaşı yasaklayan Burkan ve Manî dînlerine girince, alpa, toplumun en seçkin ferdi olarak bakan millî gelenek ile, dîni itikat arasında, tezâd doğdu. Alp manâsına er, eren kelimeleri, insan-üstü fedâkârlık gösterebilen râhiblere verilmeğe başladı.³⁵ Burkan ve Manî dînlerinin yasaklanmalarına rağmen, târihî Türk devrinde, hamâsî uslûb gâlib geldi³⁶. Alp alâmetleri, türkçe “kur” denen askerî kemer ve ona asılı silahlar, zırhlar, tulgalar, alplerin and içerken kullandıkları altın ve gümüş kadehlerin şekilleri, mertebeye göre, sıra ile (“kuram”) oturmak için serilen ve hükümdâr tahtı da olan halılar, Orta Asya’ya yayıldı. “Kuram” hâlinde, kılıç ve kadeh ile and³⁷ içme merâsiminin tâsvirleri, Orta Asya’daki Türk beylerinin saraylarında resmedildi.³⁸ Totemik “Böri” (kurt), Türklerin türeyiş efsânesi şeklinde, veya Burkan dininin muhâfız alp mabûdlarının elinde bayrak olarak,

³² Kaynaklar için bkz., Esin *Kültür Târîhi*, s. 103.

³³ Bkz., Orkun, indeks, “Umay”.

³⁴ Mahmûd Kâşğari, *A’d-Dîvân-u Lugât’it-Türk*, B. Atalay baskısı, (Ankara, 1941-43), I, s. 474 ve M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı* (Ankara, 1958), D yazması, satır 780-91.

³⁵ Kaynaklar için, bkz., Esin, *Kültür Târîhi*, s. 130, 177.

³⁶ A.g.e., s. 136-42.

³⁷ Yuk. not 5’e bkz.

³⁸ Yuk. not 36’ya bkz.

resimlerde yer aldı.³⁹ Muhâfız mâbudlar, ellerinde tuğ ile bile göründü. Kuzey Asya'nın yarı-insan, yarı-hayvan rûh temsili, Burkan dinî sanatının bazı şekillerine tesîr etti.⁴⁰ Orta Asyada Burkan dinî sanatının ilk safhasındaki Hind ve Yunan tesirleri, böylece, unutuldu. Türk sanatının değişmeyen, kuvvetli, mubâlağaya meyyâl derecede gerçekçi uslûbu, türkçe "kürk" denen şahıs portrelerinde, Türk kıyâfetleri ile birlikde, belirdi.⁴¹ Mabûdların tasvirleri de, tipoloji bakımından, Türklere benzetildi.

Gök-Türk devrinde, Türk musikisi,⁴² Orta Asyada ve Çinde aksetti. "Ordu" denen ve ordu başının askeri ile bulunduğu kalelerde, davullar, borular, çingiraklar çalınmakta idi. Telli ve nefesli beş âlet ile çalınan "yingçe oyun" (ince aheng), Çinin kosmolojik mâhiyetdeki beş sedâli musikisinden başka idi. Hakanın ortağında çalınan böyle saray musikisi, bir Çinliye hoş, fakat yabancı gelmişti. Bir Çin hükümdârı ile, 568'de evlenen, Gök - Türk Hakanı kızının maiyetinde, Gök-Türk sanatkârları ve musiki takımları da gitmişti. Türklerin, bir ayağın mihverî üzerinde dönme şeklindeki raksları, kosmolojik manâlı sahne oyunları, Çinde beğeniliyordu. Bir hükümdârın önünde oynamak, ona tâbi olmak işareti sayıldığından, 762'de, bir Türk (Uygur) Hakanı önünde Çin veflahdı ve 634'de esîr alınan Türk Hakanı "Hsie-li" buna mahkum edilmek istenmişti. "Hsie-li" Hakanın yenilmesi münâsebeti ile, Türkler destân şeklinde, "sığıt" (ağlayış) makamı okurlar idi. "Hsie-li", 634'de, derdinden ölmüştü. "Hsie-li" çince muharref şekil olup, Hakanın türkçe adı hakkında ancak tahmînler yapılmaktadır.

Gök - Türk otağını, bir Çin şâiri, Yedinci-Sekizinci asırlarda, şöyle tarif etmişti:⁴³

"Kuzeyin serin gök-kubbesi renginde boyanmış"

"Kuzeyli alplar onu böyle istemişler"

"Yabancılar ile, buraya gelmiş"

.....

³⁹ Erken Türk "töz" ve bayrakları hakkında kaynaklar: E. Esin, "Töz and Monçuk", *Central Asiatic Journal*, XVI/1 (Wiesbaden, 1972).

⁴⁰ Yuk. not 36'ya bkz.

⁴¹ Kaynaklar için, bkz., Esin *Kültür Târîhi*, s. 110-11, 138.

⁴² A.g.e., s. 98-99. Oynamak ile tâbi olmak arasında bağ: C. Mackerras, *The Uighur Empire* (Canberra, 1968), s. 33. Liu, yuk. not 27'de a.g.e., s. 144, 242.

⁴³ Liu, s. 470.

“Zirvede sivrilen bir kubbesi var”

“Köşeleri yok ve dört yönde, göğdesi hep yuvarlak”

“Yan tarafta (doğuda) bulunan kapısı geniş”

“İçi rahat ve sıcak”.

.....

“Her yanda. sıcak keçe yaygılar serilmiş”

“Musiki âletleri de burada”

“Bir tarafta, (destân, veya türkü) okuyucu için bir minder”

“Oyuncu için düz bir yaygı”

.....

“Demir direğe asılı kandil yana çevrilir”

“Tepede, otag ocağı asılıdır”

“Derinliğinde alevler, sanki taze açmış sahleb çiçekleri”

“Gece, tütsülük yanması gibi, gizli bir duman”

.....

“Mürekkep hokkası ısınır, donmuş mürekkep akar”

“Ilık (otagda) teshîr olan mürekkep, bahar pınarı gibi olur”

.....

“Sahleb çiçeği rengi (eflâtun) perdelerin dalgalanması, sanki münzevîyi davet etmektedir”

Otağın kâinât timsâli olması geleneği, Gök-Türk Hakanlarının tahta çıkış merâsiminde de tezâhür ediyordu.⁴⁴ Kadim Chou'larda ve Tabğaç'larda olduğu gibi, Gök-Türk Hakanları da, bir halı üstüne oturur ve tâbi boy beyleri tarafından, otag etrâfında döndürülürdü. Hakan, böylece, yeryüzü etrâfında döndüğü tasavvur edilen güneşe mümâsil kılınıyordu. Hakan otağı (kurvı çovaç) erken Türklerde devlet timsâli olduğu için, Çinlilere 634'de esir düşen Hsie-li Hakan, kendisine verilen saraya girmeyi reddederek, otağını kurdurmuştu. Otag ve dolayısı ile kubbe, asırlar boyunca, Osmanlılara kadar, devlet timsâli kalacaktı. Türk otağı şeklinde, merkezinde ocak ve kubbenin tepesinde duman deliği olan odalar da, Türk mimârîsinin bir alâmeti sayılmaktadır.⁴⁵

⁴⁴ Kaynaklar için bkz., E. Esin, “Le Thème de l'intronisation dans les inscriptions et la littérature turques”, *Journal Asiatique* cilt 269 (Paris, 1983), s. 306. Hsie-lie Kağan hakkında, bkz., Liu, s. 197.

⁴⁵ Yuk. not. 17'ye bkz.

Eski türkçede, sûrlar içinde şehirlere, bir tefsire göre, balçıkdan yoğurulmuş sıva, veya tuğla manâsındaski “bal” kelimesinden gelişmiş olan, “balık” adı veriliyordu.⁴⁶ Orta Asya’da, İpek yolunun muhtelif güzergâhlarında dizilen, ticârî “balık” ların yanında, dağ tepelerinde, Türk “ordu” kaleleri yükseldi. Ordu etrafında, ikinci bir sûr içinde gelişen şehirlere de “ordu-balık” dendi. Gök-Türk devrinde, İpek yolu ticâret kervânları, emniyet içinde, Çin ile Yakın-Doğu arasında, mal taşımakta idiler. Türklerin kuzey Asyada inşâ ettikleri hükümdâr soyu mezar külliyeleri ve tapınakların (eski türkçe : tengrilik) şekli, Türkistan Burkan mabedlerine de tesir etti.⁴⁸

Orta Asyada, Türkistan kavramının sınırları gittikçe genişleyerek, Türk göçleri ile, Belh iline ve bugünkü Türkmenistan topraklarına da, zaman ile Türkistan denecekti. Buna karşılık, Orta Asyanın kosmopolit şehirleri de, Türk kültürünü yeni bir yöne, milletler-arası dînlere sevk etmişti.⁴⁹ Türklerin, İslâmdan önce girdikleri başlıca akide Burkan dîni idi, fakat Mani ve Moğoc (Mug) dînleri de recâvde idi. Hristiyanlık, Bizans’dan sürülen Nestûrî râhipleri tarafından tanıtılmakta idi. Türkistanda, Burkan ile Mani dinleri, Türklerin eski inancı, gök - yer - atalar ibâdetinin kosmolojisine, bütün varlıkların, tek bir cevherin bölünmelerinden doğup, kâinatın küllî rûhu olduğu nazariyesine, daha yakın vecheler almışlardı. Böylece, imtizâc imkânları doğdu. Burkan dînine kanâat ile giren Taspar Hakan⁵⁰ (ölümü 580), yine de semâvî atalarının ruhlarına ibâdet ediyordu. İç Asyada bulunmadığı için, Türklerin Burkan ongunu olarak tanıdıkları arslanı, unvân olarak ilk alan Türk hükümdârınının Taspar olması mümkündür.⁵¹ Gobi çölü çevresinde bulunan ve Altıncı-Yedinci asırdan Gök-Türk sülâlesine âid görünen mezarlıkdaki bir hükümdâr heykeli, elinde Buddhist tesbihi tutmakta ve Taspar’a âid sanılmaktadır.⁵² Taspar büyük çapta

⁴⁶ Kaynaklar için, bkz., Esin, “Balık and Ordu”.

⁴⁷ Yuk. not 18 ve 19’a bkz.

⁴⁸ Aynı.

⁴⁹ Kaynaklar için, bkz., Esin, *Kültür Târhi* Dördüncü bölüm.

⁵⁰ S. G. Klyâstorniy - V. D. Livşitz, “Sogdiskaya nadpis’ iz Buguta”, *Strani i narodi Vostoka*, cilt 10 (Leningrad, 1971), s. 133.

⁵¹ Kaynaklar için, bkz., Esin., *Kültür Târhi*, s. 93.

⁵² Taspar heykeli: V. A. Kazakeviç, “Namogil’nic statui v Dariganga”, *Akademiyâ Nauk, Komissiya po issledovaniya Mongol’skoy i Tannu-Twinskoy, Narodnâ Respublik i Buryat-Mongol’skoy ASSR, Materiali*, I, (Leningrad, 1930), lev. XI.

Burkan tapınakları yaptırmıştı ve Doğu Türkistanda, Kumtura'da, henüz okunmamış, Brahmi harfleri ile türkçe kitâbeler bulunan Buddhist külliyeinin müessisinin Taspar olması mümkün gözükmektedir. ⁵³ Kum-tura duvar resimleri Gök-Türk devri üslûbudadır.

Türklerin kutlu saydığı Ötüken ilinde, 745 yılında, Gök - Türk sülâlesinin yerini Uygur ⁵⁴ Hakanları almak ile, Türk dünyasının başına geçmiş oldular. Uygurlar da, 840'da, Kırgız Türkleri tarafından, Ötüken'den sürüldü. Uyğurlar, Doğu Türkistan ile, Çin sınırındaki bugünkü Kansu'da, yerleşik medeniyet merkezleri olan hakanlıklar, beylikler kurdular. Kansu'daki Uygur devleti, Onbirinci asrın ilk yarısında sona ermek ile birlikte, kültürü daha uzun asırlar yaşamıştı. Doğu Türkistan'daki devlet ise, bilhassa Burkan ve Mani dinlerine bağlı bir büyük medeniyet vücûda getirerek, Onbeşinci asrın ortasına kadar idâme ettirebildi. Uyğur şehirlerinin âbidevî harâbeleri, tapınaklar, kuleler, saraylar, hâlâ Turfan ilinde ve kuzeyinde, Koço'da, Yatır-hoto'da ve Beş-balık'da, ayakta durmaktadır. Türk sanatı ve edebiyâtının başlıca safhalarından birini aksettiren eserler, heykeller, duvar resimleri, sayısız, bir kısmı resimli yazmalar, bugün dünyâ kütüphâneleri ve müzelerinde dağılmıştır (Almanya, Berlin, Çin, Fransa, Hindistan, Japonya, Kore, Sovyetler Birliği). Uyğurlar, Çin'den, kağıt yapmasını ve tahta kalıp ile kitab basımını öğrenmişlerdi. Kendileri de, Onbirinci asrın sonunda, türkçeye mahsûs, müteharrik monotip baskı usulünü icâd ettiler. "Keb"/"kib" denen, sert tahtadan küçük kalıplar, Uyğurların geliştirdiği yazı ile, harfler ve türkçe heceler şeklinde kesilmişti.

Uygur kültürü, edebiyâta ve sanatta ifâdeleri ile, şu vechede idi: Orta Asyadaki kosmopolit kültür ve milletler-arası dinler ile Türk kültürü arasında, Gök-Türk devrinde başlayan imtizâc, Uy-

⁵³ Kaynaklar için, Esin, bkz., *Kültür Târhi*, indeks, "Kara-şahr", "Kumtura".

⁵⁴ Şimâlî Asya'daki devir: Mackerras, yuk. not 42'da a.g.e. Doğu Türkistan safhası: A. von Gabain, *Das Uigurische Königreich von Chotscho* (Berlin, 1961) Doğu Türkistan ve Kansu: J. R. Hamilton, *Les Ouighours à l'époque des Cinq Dynasties* (Paris, 1955). Kansu: E. Pinks, *Die Uiguren von Kan-chou* (Wiesbaden, 1968). Başka kaynaklar : bkz., Esin, *Kültür Târhi*, indeks, "Uygur". Edebiyât : A. von Gabain, "Die Altürkische Literatur", *Philologiae Turcica Fundamenta*, cilt 2 (Frankfurt, 1964), s. 220-40. Uygur kitap sanatları hakkında kaynaklar: Esin, *Kültür Târhi*, s. 140. Sanat: A. von Le Coq, *Chotscho* (Berlin, 1913). E. Esin, "Burkan ve Mani dinleri çerçevesinde Türk sanatı", *Türk Kültürü El-Kitabı* seri II, cild 1/a (Istanbul, Millî Eğitim Bakanlığı, 1972)

ğurlarca itmâm edilerek, yerleşik Türk medeniyeti kemâle erdirilmişti. Şehir hayatı düzenli idi. Uyğur beylerinin, hatunlarının senet ile kurdukları “buyan” (hayrât manâsında manastırlar) müesseselerinde, tahsîl imkânı, hastahâne ve yolcular ile yoksullar için barınak mevcûd idi. Uyğur medeniyetinin parlaklığı her yöne ışık saçtı. Bir taraftan, doğu Asya milletleri, Kıtay’lar ve Moğollar, diğere yandan, Müslüman Türkler, Uyğur medeniyetinin vârisleri olacaklardı.

III - İSLÂMÎ TÜRK MEDENİYETİNİN DOĞUŞU VE TÜRKİSTANDA YÜKSELİŞİ (HAKANÎ TÜRK KÜLTÜRÜ)

İslâm, Türk kültürüne ve toplum hayatına, önceki safhalardan daha büyük değişiklikler getirdi⁵⁵. Düşünce târihi bakımından, gök - yer ve atalar dîni ile Burkan ve Mani akidelerinin eriştikleri vahdet-i vücûd nazariyesine benzer inkişâf ile, Yakın - Doğu kitâb dînlerinin fikir cereyânları, Türkleri Tevhîd kavramına yaklaştırmış bulunuyordu. Fakat İslâm, hiç varılmamış olan bir tecrîd mertebesi teklif etmekte idi. İslâmın tek İlâhı, kâinâtın Yaratanı ve en âlî fikir ve hislerin müsebbihi; her yerde Hâzır ve Nâzır; mahlûka şah damarından daha yakın ve onun duâsına cevâb veren olmakla birlikte, kâinâtın ve her tasvîr ile tasavvurun ötesindedir ve emsâli olamaz. Türk düşüncesine, İslâm, tabiatı unutup, adem ötesi mürâkabesine dalmak davetini getirmişti.

Toplum hayatı sâhasında, İslâm’ın neticesi, insanlar arasında manevî eşitlik oldu. İbâdet, Yaratan ile yaratılmış arasında buluşma imkânını açınca, eski dînlerde, aracı olan râhibe yer kalmıyordu. İrsî vasıfda, babadan, veya anadan gelen asâlet ve imtiyâzlar da kalkmıştı. Hükümdâr, artık gök tanrısından kut alan seçilmiş şahıs değil, herkes gibi Allah’ın kulu idi. Ferdin gelişmesine yol açan bu inkilâp, yine de, onu toplumun hakları sınırları içinde tutmakta, insanlığa yararlı olmağa çağırmakta idi.

İslâm, Türk illerinde, asırlar süren, yavaş, fakat nihâf bir ilerleyiş sonunda, kültür tezâhürlerinde de yeni ifâdeler getirdi. Sekizinci asırdan itibaren, İslâm ile ilk tanışan Türk toplumları, Dağıstan’da ve Hazar denizi güney-doğusunda, bugünkü Türkmenistan’da

⁵⁵ Kaynaklar için, bkz., E. Esin, “The Hijra and its cultural consequences”, *Cultures*, VII/4, Hegira number (UNESCO Press, 1980).

yaşamakta idiler.⁵⁶ Bu güney-batı Türkleri, Hazar'lar ve arapça kaynakların (türkçe Çöl'den muharref olarak) "Şûl Türkleri" dedikleri idi. Aynı asır içinde, İslâmiyet, Horâsân ve Tohâristân üzerinden batı Türkistana kadar vardı ve bu ilde, Müslüman Türk beylik başkentlerinde, ilk islâmî Türk medeniyet merkezleri kuruldu (İspîcâb-Sayram, Taşkend, Üzkend).⁵⁷ Onuncu asrın ilk yarısında, en kuzey-batıda, Etil ırmağı kıyısındaki proto-Bulgar Türkleri ile, merkezî Türkistanda Kâşğar'da bulunan "Türk Hakanları", veya "Hakanî Türk" denen sülâle İslâma geçti.⁵⁸ Gök-Türk Hakanlarından indikleri beliren bu soyun ihtidâ etmesi, çok sayıda Türklerin Müslüman olmasına yol açtı. Hakanî Türkleri (modern tarihçilerin bazısı Kara-Hanlı demektir),⁵⁹ Kâşğar'dan batıya uzanan Türkistan sahasına hâkim olarak, 1220'deki Mogol istilâsına kadar sürecek, ilk büyük İslâmî Türk medeniyetini kurdular.

İslâmın getirdiği kültür değişikliklerinden biri, cuma namazına katılmak sebebi ile, şehir hayâtına intibâkın hızlanması oldu. Câmî, Müslüman Türk şehrinin merkezi olunca, çevresinde, İslâm âlimleri ile birlikte, tahsil müesseseleri açıldı ve kitleler ile onların hizmetindeki meslek sâhibleri toplandı.⁶⁰ Her meslek toplumunun kendi mahallesinde, veya ayrı bir surlu mahalde oturduğu, arkeolojik araştırmalardan anlaşılmaktadır. Türklerde, meslekî birliklerin, boy çerçevesinde mevcûd olduğu bilinir (Gök-Türkler bir demirci boyu idi). Muhtelif mesleklerin aynı merkezde toplanması, İslâmdan önceki Türk şehirlerinde de mevcûd olmakla beraber, toplum dayanışması fikri, İslâmî devirde, ilerledi. İlk büyük Müslüman Türk mütefekiri, Uzluğ-oğlu Tarhan-oğlu Muhammed Fârâbî (870 sıraları-950), muhtelif meslekleri aynı inanç etrafında toplayan "Faziletli şehir" mefhûmunu, bu devirde, şerh etmekte idi.⁶¹ Fârâbî'nin risâlesi, Eflâtûn'un Cumhuriyet konusundaki eserine şeklen benzemekte, fakat manâ itibârı ile, ondan ayrılmakta idi. Eflâtûn'un şehrini bir

⁵⁶ Kaynaklar için, bkz., Esin, *Kültür Târhi* indeks, "Şûl" ve Hazar".

⁵⁷ A.g.e., indeks, "Sayram", "Taşkend", "Uzkend".

⁵⁸ Z. V. Togan, *Ibn Fadlân's Reiserbericht* (Leipzig, 1939). Başka kaynaklar: Esin, *Kültür Târhi*, s. 161-62. Sonraki arkeolojik araştırmalar: E. Esin, *A. History of pre-Islamic and early Islamic Turkish Culture* (Istanbul, 1980), s. 178-79.

⁵⁹ Kaynaklar için bkz., Esin *Kültür Târhi*, Altıncı bölüm.

⁶⁰ Kaynaklar için, bkz., Esin, "Balık and Ordu", s. 191-94.

⁶¹ Bkz., aşağıda not 85.

filozof idâre etmekte, Fârâbî'nin "medîne"si ise, İslâm Peygamberinin Medînesi gibi, bir nebî ve bir inanç etrâfında toplanmıştı. Meslekî grupların, türkçe "kutu" adı altında, teşkilât kurmuş oldukları, Onbirinci asır Hakani edebiyâtında belirir.⁶² Anadolu'da görülecek Ahî ve Futuvvet teşkilâtı, "kutu"ların inkişafı olarak, gençlerin yetiştirilmesini ve şehir idâresini de, bazan ele alacaktı. Hakani çevresinde, bu vazifeler, büyük ölçüde Devletin uhdesinde idi. İlk bilinen yazılı vakıf senetlerinden, Hakani hayrâtı,⁶³ her yerde, hastahâneler, "muyanlık"lar (Uygur'ların "buyan" dediği, yolculara, sûfi'lere, yoksullara mahsus hanlar); hem ulemâ yetiştiren, hem de halk dershânesi olan medreseler; gâzilerin meslekî ve manevî inkişâfını sağlayan "ribât"lar öngörmüştü.⁶⁴

Türk "Törü"sü ile İslâmî umdeleri birleştirmek, Türklerin ahlâkî bir çerçeve içinde gelişmesini sağlamak mefkûresi, 1067'de, Yûsuf Hâş Hâcib'in manzûm ve mecâzî manâlı eseri *Kutadgu-bilig*'de şerh edilmişti. Filozof temâyüllü büyük şâir, Türk töresinin "akı"lık, cömerd davranış ülküsü ile *Kur'an-ı Kerîm*'in yer üstünde, Hakk'ın adaletinin ve rahmetinin mümessili olmuş Âdem⁶⁵ mefkûresini birleştirip, "Kişilik" (insanî davranış) adını vermişti.

Kutadgu-bilig'de, İslâmî Türk tasavvufunun gelişme safhası, "Abdâl" olarak tavsif edilen şahsiyette görülmektedir. "Abdâl", şâirin doğru bulmadığı, fakat bazan paylaştığı bir tarzda, topluma yararlı olmak umdesinden yüz çevirmiş ve hayâtını murâkabeye hasr etmektedir. Uygur "bakşı" (bahşı)'larının kâinâtı hayâl sayıp, tek hakikat olarak Burkan gönlünü bildiği ve onda yok olmak istediği gibi⁶⁷, Müslüman mutasavvıf da, daha sonraki bir tabîr ile, sanki "Fenâfillâh"ı aramaktadır. Buluşma yeri, Dede Korkut'a atf edilen şu münâcatta, yine "gönül" olarak adlandırılıyordu⁶⁸:

⁶² Clauson bazı kaynaklar vermektedir.

⁶³ Z. V. Togan, "Kara-Hanlılar hakkında bazı kayıtlar", *Türk Yurdu*, cild V/7, sayı 329 (1966). Muyanlık: bkz., aşağı. not 82.

⁶⁴ Kaynaklar için, bkz., Esin, *Kültür Târîhi*, s. 151.

⁶⁵ Yûsuf Hâş Hâcib, *Kutadgu-bilig* R. Arat neşri (İstanbul, 1947), "Kişilik" mefhûmu şerhi: Esin, *Kültür Târîhi* s. 174-75.

⁶⁶ *Kur'an-ı Kerîm*, II/30 ve XXXVIII/26.

⁶⁷ Kaynaklar için, bkz., Esin, *Kültür Târîhi*, s. 129-33.

⁶⁸ Ergin, yuk. not 34'de a.g.e., D yazması, satır 161-69.

“Yücelerden yücesin”

“Kimse bilmez nicesin”

.....

“Nice câhiller Seni gökde arar, yirde ister”

“Sen hod mü'minler gönlündesin”

En âlî mefkûreye yaklaşmak için aynı heyecanlı istek, Kutadgu-bilig şâirinde de mevcûttu. Fakat Yûsuf, İslâm'ın İlâh'ının her tasavvurdan münezzehtir bulunup, erişilmez olduğunu da biliyordu. Türk tasavvufunun baş mevzûu olan, hiç bir zaman erişilemeyecek “Dost” a dinmeyen hasreti, Yûsuf da ifâde etmişti ⁶⁹:

“Bir Ol, Bir, katıksız, karıksız Arığ”

.....

“Meni aşnu Ol koldı ezel”

“Anı men kolar boldum, tüköl”

.....

“Barınğa mukırr men, tiler men usuz”

“Kayuda tileğim, özüm belgüsüz”

(“Birdir, O, bir katıksız, karıksız pâk”

.....

“Beni ilk O kolladı, ezelden”

“O’nu ben kollar oldum, şimdi, tükenedek”

.....

“Varlığına mukırrım, dilerim, uykusuz”

“Dileğim nerede? Özüm bilgisiz”

Daha batıdaki Türkleri ve bu arada, Türkiye Türklerinin ataları Oğuzları, tasavvuf ufuklarına davet eden bir diğer velî-şâir, Ahmed Yesevî oldu (ölümü 1160).⁷⁰ Ahmed Yesevî'nin Sır-deryâ vâdisine yakın mezarı, günümüze kadar, Türkistan'ın mukaddes iki kutbundan biri olarak, “Hazret-i Türkistan” unvânı ile anılmaktadır. Doğudaki kutb, Onuncu asır başında, henüz çocuk iken hidâyete eren ve Türklerden çoğunluğa İslâmın kapısını açan, Hakanî Türk sülâlesinden Satuk Bugra Han'ın mezarıdır.⁷¹

⁶⁹ Yûsuf Hâs Hâcib, beyt 4767.

⁷⁰ Kaynaklar için, bkz., Esin, *Kültür Târhi*, s. 176-83.

⁷¹ A.g.e., s. 163-65.

İslâmî Türk tasavvufu, daha önceki dînlerin mümâsil birikintisinin vârisi olmakla, eski tabîrleri (er, eren, gönül gibi), hattâ bazı âyîn şekillerini tekrâr etti (semâ' denen cezbe hâlinde, musiki ile devrân; murakabe oturuları; nefes habsi gibi).⁷² Aynı zamânda, Onbeşinci asra kadar Burkan dininde kalan Uyğurlar ve gök-yeratalar dînine bağlı şimâlî Asyalı ırkdaşlar ile, bazen çarpışmalara rağmen, kültür alışverişi, devâm etmekte idi.⁷³ Türklerin mensûb olduğu eski dînlerin hâturaları, heterodoks tarikatlarda, daha çok belirdi.⁷⁴

Maddî kültür sâhasında da, Türk geleneği ile İslâmiyet arasında âhenge varıldı.⁷⁵ İslâm'ın dînî sanata getirdiği inkilâb, dünyevî hayâllerin taşıyıcısı sayılan müşahhas tasvirlerin, tasavvur ötesi İlâh'a ibâdet edilen yerlerden silinmesi idi. Türkistan sanatında, müşahhas tasvirler, gittikçe, nebâtî ve hendesi şekiller aldı. Fakat, Hakanî Türk sülâlesi mensûplarının "evren" (ejder), arslan, "böri" (kurt), "tuğrul" (tuğrul), "kara-kuş" (kartal) "toğan" (doğan) gibi ongunları, dînî olmayan sanatta temsil ediliyordu ve daha sonraki Müslüman Türk sülâlelerince, bu arada Selçuklular tarafından da benimsenmişti. İslâm'ın Allah'tan gayriye tapmak sayıldığı⁷⁶ astrolojinin şekli ve fikrî tezâhürleri, Hakanî sülâlesi çok dindâr olmakla birlikte, çevrelerinde tereddütsüz kabul edilmekte idi. Bu keyfiyeti, gök ibâdetinin bir hâturası olarak belki tefsir etmek gerekir.

İslâmî vahy'in ilk âyeti,⁷⁷ "En Âlî Rabb'inin adı ile, oku!" hitâbı ile şereflendirilen kitâb sanatları, kâğıd imâlinin öğrenilmesinden sonra, daha çok gelişti. Bu hizmet, bir⁷⁸ rivâyette, Sekizinci asırda, Samarkand Müslümanlarına esir düşen Uyğur Türklerine atfedilir. Diğer rivâyete göre, esirler Çinli idi. Fakat, bu devirde, İslâm kaynakları, Çin ile Müslüman olmayan Türk illerini ayırt etmiyorlardı.⁷⁹ Aynı esirlerin kılıç yapmak sanatını da öğrettikleri kaydedildiğine göre, Uyğur rivâyeti desteklenmektedir. Çünkü Uyğurlar,

⁷² A.g.e., s. 154, 159, 166-70.

⁷³ Yuk. not 54'e bkz.

⁷⁴ Kaynaklar için bkz., E. Esin, "Muhammed Siyâh-qalam and the Inner-Asian Turkish Tradition", *Islamic Art*, cilt 1, (New York, 1983).

⁷⁵ Yuk. not 54'e bkz.

⁷⁶ Mehmed Ârif, *Binbir Hadîth-i Şerîf Şerhi* (Kahire, H. 1319), no 77 ve 798.

⁷⁷ Kur'ân-ı Kerîm, XCVI/1.

⁷⁸ Kaynaklar için bkz., Esin, *Kültür Târîhi*, s. 155-56.

⁷⁹ P. Pelliot, *Notes on Marco Polo*, (Paris, 1959), "Çin" maddesi.

Selçuklu devrinde Şâm'da da görülecek, savat işi ile süslü kılıçlar imâl etmekte ve Çin'e de satmakta idiler.⁸⁰

Hakanların Gök-Türk harfleri ile kitâbelerinde ve yazmalarda, Uygur harfleri ile, çoğu resimli ve güzel cildli Mani ve Burkan dinleri eserlerinde, kitab sanatlarında uzun tecrübe kazanan Türkler, kolaylıkla, Arab harfleri ile kitâbeler ve yazmalarda mahâret gösterdiler. Erken İslâm mütefekkirlerine dâir hâl tercemelerinde, o devirlerde ün salmış Türk hattatların adları da geçmektedir.⁸¹ Kılıç gibi elif ve lam harfleri ile, celi hatta Hakanî Kur'ân'larının bazıında, türkçe meâl da vardır. Kalıp ve müteharrik harfler ile baskı sanatları, Burkan dînine ait eslere münhasır kaldı.

Mimârî sâhasında,⁸² mülâyim kışları olan Arab ve Fars illerinde gerekmeyen, fakat Orta Asya'nın soğuk kışlarında şart olan kapalı mescid, mahallî gelenekte (bir tefsire göre, kubbeli oğatdan mülhem olarak), gök tapınağında, Burkan ve Mani mabedlerinde de olduğu gibi, kubbeli olarak teşekkül etti. Türkçe "ediz-ev" (yüksek tapınak) denen, üstüvânî, veya çok köşeli birer sütûna benzer, Buddhist kulelerden, aynı şekilde Orta Asya ve Türk minâresinin geliştiği belirmektedir. Türkistan'da, ilk âbidevî minâreleri Hakanî Türkleri inşa etmişti. Yine Hakanî Türkleri, Doğu Türkistan'da, Çinden erken târihte öğrenilen, oymalı ve sırlı duvar kaplamaları tekniğini, İslâm mimârisine teşmîl ettiler.

Böylece, Hakanî Türkleri, Türk kültürünü, bilhassa Burkan dîni yolu ile, şehir hayâtına intibâk etmiş bir safhada bularak, bu safhaya İslâmî bir veche vermiş oldular. Hakanî, Türklerinin kurduğu ilk büyük Müslüman Türk medeniyeti, İslâma intisâb eden bütün Türklerin, Türkistanlıların ve göç edenlerin, bu arada Selçukluların ve Osmanlıların, mukaddes sayacakları için, her yerde ve dâimâ yaşatacakları kavramları ve sanat şekillerini vücûda getirmişti.

⁸⁰ Pinks, yuk. not 54'de a.g.e., s. 98-110.

⁸¹ "Türk illerinden gelen" büyük hattât, Fârâb doğumlu, Hammâd'ul-Cavharî oğlu İsmâ'il (Xncu asır): bkz., Yâqût *Irsâd'ul-Arib ila Ma'rifat'il adib*, Margoliouth baskısı (Kahire, 1923). Hakanî devri hattâtlığı için kaynaklar: Esin, *Kültür Târhi*, s. 170, lev. CVII-CVIII. Aynı müellif "Mushaf hattatlığı ve Kur'ân-ı Kerîm'in türkçe meâli hakkında, Türklerce yapılan ilk çalışmalara dâir", *İslâm Tetkikler Enstitüsü Dergisi*, VIII/1-4 (1984).

⁸² Yuk. not 72 ve 75'e bkz.

IV - YAKIN-DOĞU'YA DOĞRU:

Türkler, güney komşuları İranlılar ile, her vakit, sıkı temâsta olmuşlardı. Araplar ile olan nâdir ilişkiler,⁸³ Fars üzerinden, belki bazan İpek-yolu'nun Afrika'ya giden kolunda, olabilmmişti. “*Qubbat'at-Türkiyya* (Türk kubbesi)” denen Türk otağı, Arabistan'da bilinmekte ve İslâm Peygamberi, onun altında itikâfa çekilmekte idi. Hazret-i Peygamber'in amcalarından birinin âilesinin, Surayc adı verilen bir de Türk kölesi vardı. Belki ilk Müslüman Türk olan Surayc'in, 634-43 arasında doğan oğlu, İbn Surayc, Arab musiki-sinin kurucularından biri ve Arabistan'da ilk ud çalan sanatkâr olarak, târihde yerini alacaktı.

İslâm'ın ilk asırlarında da, Türklerin Yakın-Doğu'ya göçleri ferdî seviyede kaldı. İslâmiyeti kabul etmiş kimseler, veya savaş esiri olarak gelen bu Türklerden bazıları, kültür değerleri taşıyıcısı idi.⁸⁴ Yakın-Doğu'ya gelen en ünlü Türk, “Faziletli şehir” mevzû-undaki risalesi münâsebeti ile anılan Fârâbî idi⁸⁵ (ölümü 950). Fârâbî'nin doğum yeri, Sır-deryâ vâdisine yakın Keŋgü - Tarban (diğer adları: Karaçuk, Otrar, Fârâb), batı Türkistan'ın medeniyet merkezlerinden biri idi. Keŋgeres-Kaŋgı, Karluk, Oğuz Türklerinin çoğunlukta oldukları bu çevrede ve ona yakın eski Türk başkentlerinde, Türkistan'a ilerleyen muhtelif milletler-arası dînlerin hepsi eser bırakmıştı. Bu mıntıkanın musiki geleneği de kadîm devirlerden beri, Çin'e kadar tanınmakta idi. Vatanında tahsilden sonra, Fârâbî, o devirde Yunan felsefesinin öğrenildiği tek şehir denen Merv'e gitmiş, orada da okumuşdu. Fârâbî, böylece, muhtelif vechelerde bir âlim, filozof, metafizik kozmolojisti, musiki, mimârî nazariyecisi ve Yunan felsefesinin tanıtıcısı olarak, İslâm ve dünyâ kültüründe, silinmeyen izler bıraktı.

⁸³ Farac'ul-İsfahanî, *Kitâbu'l-Aghant* (Kahire H. 1345), cild I, s. 250. Türk otağı: E. Esin, “Al-Qubbat'at-Türkiyya, *Atti del 111 Congresso di Studi Islamici* (Napoli 1967).

⁸⁴ Kaynaklar için bkz., Esin, *Kültür Târîhi*, Beşinci bölüm.

⁸⁵ Fârâbî'nin hayâtı: İbn-u Abî Usaybî'a, *Uyûnu'l-anbâ fî Tabaqât'il-A'ıbbâ* (Beyrut, 1965), s. 603-609. Doğduğu çevre hakk. kaynaklar: E. Esin, “Fârâbî'yi yetiştiren Kengeres kültür çevresi”, *İslam Tedkikleri Enstitüsü dergisi*, cilt 7 (İstanbul, 1977). Musiki ve mimarî hakkında nazariyeleri: M. S. Bulatov, *Geometriçeskaya garmonizatsiya v arxitekture Sredney Azii*, (Moskova, 1978), s. 25-28 (Fârâbî'in şu eserleri üzerinde durulmaktadır: *Kitâbu'l-Mustqî al-Ketîr ve Huccat'ul-'amal fî Şinâ'ati'r-ramal va't-takvîmi'l-aşkal*.

Milâdî Dokuzuncu ve Onuncu asırlarda, Türkler, artık İslâm medeniyetinin bir rüknü olmuştu.⁸⁶ Hattâ, Tolun-oğlu Ahmed ve Farğana Türk hükümdârları soyundan, Toğuç-oğlu Muhammed, Mısır'da sülâleler kurmuşlardı. "Şûl" Tigin ahfâdı Şûliler, Hakan-oğlu Artuç'un âilesi ve başka Türk soylarından devlet adamları, ordu başları, âlimler, şâirler, kütübhâne sâhibleri, İslâm Halîfeliğinin başlıca idârecileri ve aydınları arasında bulunuyordular. Onlar vâsıtası ile, Türk kültürünün tesirleri, Yakın-Doğu'da yayılmakta idi. Halifenin iki başkentinden Sâmarrâ'nın inşâsında katkısı olan Türklerden, "Türk'al-'Acam" (Acemî Türk: İslâm çevresine intibâk etmemiş, veya Müslüman olmamış Türk) denenler, Hakan-oğlu Artuç için, batı Türkistan uslûbunda, Cavsak'ul-Hakânî adı altında şöhret bulan Hakan sarayını binâ etmişlerdi.⁸⁷ Yine Dokuzuncu asırda, Türk asıllı devlet adamı Amacur'un oğulları, astronomi ilminde çalışmakta ve "Huttal'den bir Türk'ün oğlu", Riyâziyenin cebir kolunun esâslarını kurmakta idi.⁸⁸

Onbirinci asırda, doğu Türkistan'dan Kâşğarlı Maḥmûd ve batı Türkistan'dan Zamaḥşarlı 'Ömer, lugat eserleri ile, türkçeden arapça-ya ve arapçadan türkçeye (ve Hvarizm diline) köprü kurdular.⁸⁹

Ansiklopedik mâhiyetteki Dîvân'ında, Kâşğarlı Maḥmûd, türkçenin artık İslâm âleminin başlıca dillerinden biri olduğunu söyleyerek,⁹⁰ bu keyfiyeti, Selçuklu devletinin yükselmeye bağlıyordu. Selçuklular, bir asır öncesinde, İç Asya ile Yakın Doğu arasında, her vakit, geçit olan Horasan'da, az sonra, bütün Yakın-Doğu'ya hâkim olacak devletin temelini atmışlardı. Selçuklular, Horasan sâhasında, henüz vatanları kuzey-batı Türkistan'a pek yakın idiler. Kuzey komşuları Hakânî illeri ile, Türk asıllı Gazna sülâlesi devrinden kalan Horasan kültüründen de feyz alarak, Horasan'ı İslâm medeniyetinin merkezlerinden biri pâyesine çıkardılar. Horasan

⁸⁶ Kaynaklar için, bkz., Esin, *Kültür Târîhi*, s. 149, 160-61.

⁸⁷ Kaynaklar için bkz., E. Esin, "Türk'ul-'acem'lerin eseri, Sâmarrâ'da Cavsak'ul-Hâkânî", *Sanat Târîhi Yıllığı*, Cilt 15 (İstanbul, 1973).

⁸⁸ A. Sayılı, *The Observatory in Islam* (Ankara, 1970), indeks, "Amacur". Aynı müellif, "'Abdu'l-Hamîd b. Vâsi' Ibn Turk", *Altıncı Türk Târîh Kongresi Bildirileri* (Ankara, 1967), s. 95-100.

⁸⁹ Kâşğarî (Maḥmûd) hakk., yuk. not 34'e bkz., Zamaḥşarî için kaynaklar: Z. V. Togan. "Über die Sprache und Kultur der alten Chwarezmier", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*, Cilt 15 s. 27-30.

⁹⁰ Kâşğarî, varak 2-3.

Selçukluları başkenti Merv'de, Türkân (Türkler) mahallesinde, eskiden beri, Türk ulemâ nesilleri yetişmekte idi.⁹¹ Selçuklu devrinde, başka Türk aydınları (Tamğaç-oğlu Muhammed gibi: ölümü 1166)⁹² Merv'e yerleşti. Selçuklu devrinde, yeniden imâr edilen Merv'de,⁹³ hâlâ duran sûrlar içinde, Selçuklu sarayı, Yakın-Doğu'ya model olacak medreseler ve şehrin, bugün de alâmeti olan, Türk mimârı, Atsız-oğlu Muhammed'in eseri, Sultan Sancar (ölümü 1157) külliyesi⁹⁴ inşâ edildi.

Selçuklular, Yakın-Doğu'da, o asırlarda, dâhilî buhrân ve Bizans ile çatışma neticesinde, tehlikede bulunan İslâm Halîfelîğinin kurtarıcısı oldular. Alp Arslan devrinde, Selçuklu devleti, kendi târihcilerinin sözleri ile Türkistan'dan Arabistan'a ve Bizans'a kadar uzanmıştı:

“Biz, hakikatan, keskin kılıçlarımız ile,”

“Anadolu, Türk ve Arab mülklerini emniyete aldık”⁹⁵

Bu beyitte, eski Roma müstemlekesi olarak Rûm diye adlandırılan Anadolu'nun fethine işâret edilmektedir. Bizans ordusunun, İslâm illerinin içlerine doğru, tehlikeli şekilde ilerlemesini, 1071'de, Malazgird'de durduran Selçuklu Türkleri, Bizans ile İslâm Hilâfeti arasında, Yedinci asırdan beri çarpışma zemini olan Anadolu'nun kapısını Türklere açmışlardı.

Kuzeyli bir kavim olarak, Fars ve Arabistan'ın sıcak iklimine kolay alışamayan Türklere,⁹⁶ geniş yaylaları ile Anadolu, belki ilk vatan İç Asya'yı hatırlattı. Doğudan gelen Kara-Hitay ve Mogol istilâları,⁹⁷ İç Asya'yı karıştırdıkça, Türk göçleri hep çoğalan nisbette, Anadolu'ya yöneldi. Türklerle meskûn bu toprağa, Selçukluların ekdiği, kadim İç Asya kültürü dalı, yine onların mecâzî⁹⁸ ile, “Kökü, gövdesi, dalları sağlam, güzel yapraklı bir ağaç gibi bir devlet” olarak yükseldi, Türkiye oldu.

⁹¹ Sam'ânî, *Al-Ansâb* (Haydarâbâd, 1962-82), “Turkânî” maddesi.

⁹² Yâqût, *Mu'camu'l-Buldân* (Beyrut, 1955), “Tûs” maddesi.

⁹³ Yâqût, *Mu'camu'l-Buldân*, “Marv” maddesi.

⁹⁴ G. A. Pugakenkova, *Iskusstvo Turkmenistana* (Moskova, 1967), s. 212-222.

⁹⁵ Muhammad oğlu Muhammad'ul-Yazdî, *Al-Urâda fi'l-Hikâyeti's-Selcuqiyya*, Süsheim bask. (Leyden, 1909), s. 18.

⁹⁶ Bir Selçuklu hükümdârı şöyle demişti: “Ben Türküm. Sıcak iklim yaradılışıma uymaz”: İbrâhîm oğlu Muhammad, *Selcuqiyyân ve Ghuzz dar Kirmân*, Parizi bask. (Tehrân, 1343), s. 6.

⁹⁷ Kara-Hitay ve Mogol istilâları hak. kaynaklar: Esin, *Kültür Târhi*, s. 175-76.

⁹⁸ Yazdî, yuk. not 96'da a.g.e., s. 18.

İÇ ASYA'DAKİ, XIIIİncü ASIRDAN ÖNCE HÜKÜM SÜREN BAŞLICA TÜRK DEVLETLERİ

(Doğu Avrupa'daki Türk devletleri kaydedilmemiştir)

Gök - Türk Hakanlığı (550-745)

Bağlı, fakat 745'den sonra, mevcûd ise, müstakil olan devletler

Batı Türk Yabğuluğu (585-658 sıraları)

Hazar Hakanlığı (625-1015 sıraları)

Toharistan Yabğuları (600-758 sıraları)

Türgiş Hakanları (658-766)

Karlık Yabğuları (745-840)

Oğuz Yabğuları (VIIIinci ilâ XIinci asırlar)

Uygur Hakanlık ve Beylikleri

Ötüken ilinde (745-840)

Kansu'da (840-1016)

Doğu Türkistan'da (840-1337)

Kırgız Hakanlık ve Beylikleri (840-1220)

Hakan'î Türk (Kara-Hanlı) Devleti

İslâmiyet'den önce (840-926 sıraları)

İslâmiyet'den sonra (926 sıraları - 1220)

